

Legenda Kiss Tamásról

Összegejtötte Albert Zsuzsa

Albert Zsuzsa: Kiss Tamás a *Nyugat* harmadik nemzedékének egyik költő tagja, Csorba Győző, Jékely Zoltán Weöres Sándor, Takáts Gyula, Vas István, Radnóti Miklós és még mondhatnék néhányat, akik együtt indultak, együvé tartoztak. Kortársai közül már nagyon kevesen élnek, talán csak Takáts Gyula. Tanítványai nagyon szerették, ő nem csak költő volt, református pap volt, teológiát végzett, talán bölcsészetet is, így lett tanár.

Papp Tibor: A Fazekas Mihály Gyakorló Gimnáziumban Debrecenben nekünk tanárunk volt Kiss Tamás, azaz nemcsak nekünk, hanem végzős egyetemistáknak, a kistanároknak úgyszintén. Közöttük is akadt egy-két költő, például Boda István. Nekünk, egyszerű diákoknak Kiss Tamás egyik legkedvesebb tanárunk volt, és nemcsak azoknak, akik valamilyen módon az írással eljegyezték magukat, a többieknek is. Kiállt elénk gyönyörűen barázdált arcával, ami egy-egy szemmozdulat után új szántást, új barázdát mutatott. Végtelen nyugalom sugárzott belőle, kiegyensúlyozottság, ami nem minden tanárról mondható el.

Albert Zs.: Magának erre azt hiszem, különösen szüksége volt, nem is volt debreceni, Tokajból került oda.

Papp T.: Akkor már nem Tokajból, hanem Váraljról, egy Nyírbátor melletti kisközségből. Kollégista voltam a Vörös Hadsereg útja 48. szám alatt leledző Móra Ferenc Diákotthonban. Kiss Tamás korrepetor tanár volt a kollégiumban. Hetente kétszer-háromszor bejött, és öttől hatig hivatalosan magyar irodalmat, esetleg történelmet korrepetált. Erre nem nagyon volt vevő, a tanulók inkább matematikában, kémiában vártak segítséget. Nagyon sokszor odajött hozzám, leültünk és beszélgettünk. Ő volt az első, akinek megmutattam az első kísérleteimet, elolvasta, és az volt az érdekes, csak annyira biztatott, hogy a parázs el ne aludjon. Nem dicsért agyba-főbe, de azt se mondta, hogy hagyjam abba a versírást. Nagyon ügyesen csinálta. Mindig rátapintott egy-két képre, megmutatta, ami jó bennük, vagy azt, ami kevésbé jó, ilyenkor többnyire átkanyarodott a „nagy” irodalomra, Tóth Árpádra, vagy másik elődre, tőlük hozott példát, és vele együtt élveztem, ahogy egy költői kép kibontakozik, mondjuk Tóth Árpádnál. Persze, tudtuk mi, hogy ő Kisújszálláson született, hogy teológiát végzett, egészen 1949-ig hitoktatóként dolgozott, aztán, ahogy ő mondja az egyik írásában: „leállamosítottak”, és akkor munkanélküli lett. De, szerencsére, találkoztott valakivel, aki ismerte őt, és besinkófálták a kereskedelmi iskolába, a fiúkhöz. Amikor ott már kezdett gyökeret verni, akkor áttették a lányokhoz. Akkor még külön volt a fiú- meg a lánygimnázium. A lányoknál nagyon jól érezte magát, a gyerekekkel sokszor elmentek kirándulni, és ezt észrevette a pedellus, hogy mennyire szeretik a diákok. A pedellus volt a párttitkár. Behívták egy szép napon a járáshoz, hogy lépjen a pártba. A járási párttitkár hívta be. Mint mindenki, Tomi bácsi is nagyon megszeppent, mert se izzent, se nemet nem lehetett mondani. A végén azzal oldotta meg, hogy azt mondta, tizen-

Buda Ferenc, Görömbei András, Kiss Anna, Kiss János és Papp Tibor vallomásai.

négy évig egyházi szolgálatban voltam, alig két éve dolgozom világi katedrán. S ahogy ő mondja egyik írásában: Gyula melegen ajánlott a tagjelöltségre, bizonyára nem tudott a helyzetemről. Így nem lett párttag.

Persze, tudta ő, hogy mi a helyzet, az *Önvédelem* című versében írja: „*Vér nem fogta még kezem /, törvény se sújtott még nagyon / jaj nekem, hisz csupa fegyver a szívem, / robbanó gránát az agyam. //*” – Érezte, hogy mennyire feszült helyzetben él, de lassan-lassan megtalálta a helyét. Amikor 1950-ben megindult az *Építünk* című folyóirat Debrecenben, mindjárt az első számban közöltek tőle egy verset. A főszerkesztő, Komjáti István, igencsak vonalas költő, a *Zengő Hortobágy* című kötet szerzője, a Fazekas Mihály Gimnáziumban az igazgatói tisztet töltötte be. A második számban már Kiss Tamás is a szerkesztőbizottság tagja. Ebben a számban közöl egy verset a *Wong nevű kuli éneke*. Ami egy kis kínai történet arról, hogy milyen szerencsétlen a kuli. A következő számban, a harmadikban, már se szerkesztőként, se szerzőként nem szerepel a neve. Jellemző arra a korra, hogyan ment fel-le a hinta. A későbbiekben elég rendszeresen közlik az *Építünk*ben versfordításait, egy-egy kritikáját, könyvismertetését, és néha verseit is. Gyakorlatilag minden számban szerepel. Elég érdekes volt a helyzet, tulajdonképpen akkor Debrecenben egy jelentős irodalmi nemzedék volt ott jelen: Julow Viktor, Kéry László stb., de ettől függetlenül ő volt a költő.

Albert Zs.: Őt voltaképpen a hagyományörző magatartás jellemezte, ugyanakkor, amikor a legmodernebb költőkkel tud nagyon jó barátságban lenni, és a legfiatalabbakkal. Ez a nyitottság és a megmaradás igénye, első köteteinek címében is jelen van, az *Árkádia*, a *Főnixmadár*, amelyek ugye, Debrecenre utalnak.

Görömbei András: Igen, az *Árkádiában éltünk, A főnix szárnyai alatt*, jellegzetesen debreceni motívumokat neveznek meg könyvcímként is. Tamás bácsi rendkívüli tájékozottsággal rendelkezett, és a nagyfokú filológiai, életrajzi és esztétikai ismereteit költői stílusban tudta közvetíteni. Tehát a Móriczról írt, *Így élt Móricz Zsigmond* című könyvecskéje és a Csokonai-regénye azért is főlemelő olvasmány, mert hatalmas kultúrát mozgat benne, elevenen, élétszerűen. Ugyanígy verselemző könyvet is írt a diákok számára. Balassitól Juhász Ferencig tíz közismert nagy költő egy-egy versét elemezte érzékletesen, megragadóan. Tehát ő esszéíróként, tanárként, papként, irodalomszervezőként egyaránt visszafogott, csendes, de nagyon értékes munkát végzett.

Albert Zs.: Én úgy tudom, hogy éneket is tanított, nagyon szép hangja volt, és büszke volt arra, hogy rádiózott. Örült neki tulajdonképpen. Nagyváradon és a pesti rádióban is szerepelt. Ha jól emlékszem, szpíkernek is hívták.

Görömbei A.: Írócsoporti rendezvényeken sokszor vidámabb hangulat is kerekedett, nagyon sokszor énekelünk egy-egy est végén, és Tamás bácsi ilyenkor mindig az egyik fő énekes volt.

Albert Zs.: Írják róla, hogy népdalokon és zoltárokon nevelkedett.

Görömbei A.: Igen, ez a két világ benne teljesen együtt volt, mint említettem, a református kollégium és a Hortobágy is ilyen két tárgyi pont volt az életében, a kultúrában a népdal és a zoltár szintén nagyon fontos.

Kiss János: Tulajdonképpen amikor az *Építőktől* elindult, később az *Alföldnek* meghatározó szervezőereje is volt.

Albert Zs.: Szerkesztője volt.

Kiss J.: Hol igen, hol nem, de másfelől a helyi irodalmi csoportosulásnak is vagy az elnöke volt, vagy a titkára. Debrecen város díszpolgárává avatta, amellet, hogy József Attila-díjas, és alkalmanként megemlékeztek pályája jelentősebb évfordulóiról. Mocsár Gábor például, akivel szervezői kettőst is alkottak gyakran, mert Mocsár a prózai világot képviselte, Kiss Tamás meg a költészetet. Nekem történelemtanárom volt. Tehát nem voltam abban a helyzetben, mint Tibor, hogy számomra Kiss Tamás jelentette volna a magyar irodalommal való közvetlen talál-

kozást. Érdekes azonban, hogy annak idején minket nem tanítottak Kosztolányira, Karinthyra, Szabó Lőrincire, ezek olyan *l'art pour l'art* költők voltak, s el is intézték őket ennyivel a magyar irodalom-órákon. Osztálytársaim között voltak főképpen értelmiségi indíttatású gyerekek, akik felfedezték Karinthyt, Kosztolányit, és általuk én is. Bejártam a Debreceni Kollégium könyvtárába, annak a gyönyörű, boltozatos olvasótermében olvastam ezeket az írókat. Itt ki lehetett kérni a műveiket. Kiss Tamás is ott ült ebben a teremben nap mint nap. Akkor írta első változatát a Csokonai-regényének, amit aztán később *Kedv, remények, Lillák* címen bővített ki. Ez 1954-ben volt. Jól mutatja, hogy ő úgy volt debreceni költő, folytatója a tiszántúli költészetnek, hogy mindig vissza is ment az elődökhöz. Például Csokonaihoz – regényt írt róla. De Bessenyeiről is megjelent egy drámájuk, amit Mocsár Gáborral írtak, és Pongrácz Zoltán szerezte a zenéjét. Játszották is a Csokonai Színházban. Tehát megvoltak a kötődései a gyökerekhez, amellet, hogy Weöres Sándorék kortársa volt, költői szellemisége szerint is. Kapcsolatot tartott a régmúlt és a legújabb magyar költészet között.

Papp T.: Weöres Sándorral és Takáts Gyulával többek között az is összehozta, hogy mindannyian 13-ban születtek. Ezt számon is tartották, jóban voltak Tatay Sándorral. Ami nagyon érdekes, Kiss Tamást Debrecen költőjének tartották még a legsötétebb időkben is. Emlékszem, amikor megépült Debrecenben az irodaház a Piac utcán – akkor Vörös Hadsereg útja –, egy tipikus szocialista doboz, amelyiken ablakok is vannak, s amelyiknek volt egy hatalmas, fényes díszterme, ahol időnként zenés irodalmi, kulturális esteket rendeztek. Csak melleleg jegyzem meg, akkor Mensáros László a debreceni színház színésze volt. Az esteken általában egy meglehetősen nagy zenekar játszott valami könnyebb klasszikust, utána verseket mondtak. Többek között Kiss Tamás is felkerült a listára, tehát tőle is mondtak verset, ami mutatja, hogy az akkori hatalmasságok is becsben tartották.

Kiss J.: Vámos László volt a rendezője ezeknek az esteknek.

Papp T.: Ugyanakkor, ami őt illeti, igazából a klasszikus irodalom felé fordult. Mindent klasszikus fejjel, klasszikus gondolkodással közelített meg. De nyitott volt. Nem úgy, hogy elfogadja, érezte, hogy esetleg valamelyik írásban érték van, és ezt az értéket, ha van, akkor ki kell mondani, például Juhász Ferencről írja abban az időben, hogy költői műve nem merész kísérlet ma már, hanem korunk új költőisége. Ezt Juhász Ferencről a hatvanas években így kimondani merész dolog volt, mert Juhász Ferencet ugyan nagyon nagyra tartották...

Albert Zs.: Nehezen fogadta el a közönség.

Papp T.: Ő nem közönség volt, hanem költő.

Albert Zs.: Kiss Tamás: *Kettős tükör* című levelesládájában Buda Ferencről és Kiss Annától is közöl leveleket. Buda Ferenc levelének a jegyzete: „Buda Ferenc tanítványom a gimnáziumban, első verseit közöltem az *Alföld* folyóiratban.” Hogyan emlékszik Kiss Tamásra?

Buda Ferenc: Kiss Tamás bácsi harmadikban vett át bennünket.

Albert Zs.: Ez melyik iskola volt Debrecenben?

Buda F.: A Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium. Tamás életében is ez egy viszonylag rövid epizód volt, hisz előtte is és utána is másutt tanított, a volt Dócziban, a Kossuthban, de ezalatt a néhány év alatt csak fiúkat, legénykéket vett a szárnyai alá. Felüdülés volt számunkra, hogy ő vett át bennünket. Nekünk egyébként nem magyart, történelmet tanított.

Albert Zs.: Voltaképpen milyen szakos volt, úgy tudom teológiát végzett.

Buda F.: Magyar–történelem szakos volt.

Albert Zs.: Mikor már tanított, a bölcsészeten a magyar–történelem szakot is elvégezte.

Buda F.: Legfőképp pedig költő volt. Ámbár nekünk az iskolában egy kukkot nem szólt soha arról, hogy ő nem csupán tanár. Olyan jelenség volt, akin megakadt az ember szeme. Az a hatalmas, boltozatos koponya, ami mögött *van valami*, már akkor, alig negyven-

évesen, odavonzotta a figyelmet. A hangja, a tekintete, az élete végéig megőrzött karcsú alkata – szóval, akár egy művészi alkotás, olyan volt az egész ember.

Albert Zs.: Volt valami jelentős abban, ahogy megjelent.

Buda F.: Nem volt hétköznapi jelenség, ámbár nagyon kedvesen, természetesen bánt az emberekkel, a gyerekekkel is.

Albert Zs.: Buda Ferenc nyolcvannégyben írta ezt a levelet, amelyet jegyzetelt Kiss Tamás, Kiss Anna hatvanháromban, korábban, jóval korábban írta ezt a levelet, amit ő közöl.

Kiss Anna: Debrecenben az *Alföld*-nél akkor jelent meg az első írásom. Az *Alföld*-nél Mocsár Gábor mellett Vásárhelyi Pákozdy Ferenc és Kiss Tamás volt a két fő ember, és ezzel mi nagyon jól jártunk, mert kultúremlékek közé keveredtünk, olyanok közé, akiknek gerincük is volt. Akkor még tartotta magát a szocrealé, de ők már a fiatalabb, másféle gondolatokat támogatták, nekem például egy nagyon fura prózaversem jelent meg legelsőre, és abból mindenféle baj is lett. Ráadásul Zám Tibornak is megjelent egy írása, úgyhogy a kettő együtt már sok volt, a lapszám *Frontnyitás* című beköszöntőjével együtt. Engem a forma miatt, őt a szöveg miatt intették meg. De támogatóink is akadtak, és továbbra is jó bölcső maradt az *Alföld*.

Albert Zs.: Nagyon érdekes egyébként, ugyanebben a kötetben, Ratkó József levele, ami erre utal, azt írja ebben a levélben, hogy „rajtam kívül még ketten lesték az *Alföld* megjelenését, két barátom, Nagyfalusy Tibor és Bécs Ernő. Gondolom, Bécs Ernőre emlékszik, az *Alföld* már közölt tőle, nagyon tehetséges emberek.” És azt hiszem, hogy ötvenről írják valahol, hogy az *Alföld* decemberi száma csak fiatal költőket közölt. Nyilván Kiss Tamás szerkesztette. Kiss Tamás mint tanár és mint irodalomtörténész istápolta természetesen ezeket a fiatalokat, ti mind a ketten....

Kiss A.: Én nem. Nagyon érdekes az én helyzetem, egymás mellett akkor már költők voltunk. Tehát együtt olvastunk fel. És velem Anna húgom megszólítással élt, és többnyire egymás mellett ültünk. És búsultunk a világon. Olyankor, amikor jó közönséggel találtuk szembe magunkat, és Debrecen közönsége nagyon jó volt. Tudniillik ez a társaság nemcsak íróké volt. Festők, szobrászok, orvosok szintén az *Alföld* köréhez tartoztak. Asztaltársaság volt tulajdonképpen, az Arany Bikának a Magyar zenekarral szembeni elzárható részében. Függönnyel lehetett elzárni, de nem zártuk el. Mert éjfélkor fölállt a banda, és elénekelte Sarkadi Imre tiszteletére a Sarkadi nótáját. Az is igaz, hogy Kiss Tamásra jellemző módon, ő ott volt az összejövetel elején, de ekkor már nem. Tanárosan élt, a lumpokat hagyta lumpolni, szeretettel nézte, de ő, tisztelettel, máshogy élt.

Albert Zs.: Pedig nagyon jó hangja volt egyébként.

Buda F.: Gyönyörű bariton hangja volt. Megegett egyébként, hogy nem vonta ki magát a mulatságból, de akkor is tartotta magát. Kemény ember volt, legfeljebb nem keménykedett. A konfliktusokat nem kereste, de a véleményét mindig megmondta. Szelíden, szépen, ha lehet, inkább elsímította a szöveget, emberek között is, de soha nem vettem észre, tanárkorában sem, hogy megalkudott volna. Elmondta nekünk is az alapvető igazságokat a történelemórákon. Handabanda nélkül, persze. Valahogy bizalommal volt irántunk. Tudvalevő: megegett, hogy diákok tanárokat följelentettek. Tudtommal az ő esetében soha ilyen nem történt meg.

Kiss A.: Mert mindenki szerette. És nagyon különbözőek vagyunk. Már akik emlékezünk rá. A munkáink mutatják, hogy mennyire. És nem is kapcsolódunk az ő munkásságához, a személyhez inkább.

Kiss J.: Egyébként ezeket a verseket, amelyeket ő írt, nagyon szépen szavalta. Sokszor eljárt a Hajdú-Bihar megyei falvakba író-olvasó találkozókra, ahol pesti vagy más költő barátal, esetenként egyedüli meghívottan maga olvasta föl a verseit. Mindig lekötötte a

közönséget, olyan sajátosan szépen beszélt. Emellett persze értelmezni is tudta a költeményeit, vagyis megértetni a költői gondolatát.

Megértem mint volt diákja, aki érettségizetten kerültem ki tőle, hogy amikor újságíró lettem Debrecenben, és a közéletben elkezdtem mozogni, egyszer csak tegező viszonyba kerülhettem vele. Az nekem nagy élmény volt, amikor egyszer csak azt mondta, hogy János, most már... Cikkeimmel kapcsolatban többször megfogott akár az utcán is, mindig biztatón gratulált, aztán mondta, hol a hiba. Sok példát tudnék erről említeni. Egyszer történetesen egy fotóriporterrel éjszaka végigjártuk a szórakozóhelyeket Debrecenben, majd megjelent a cikkem, amelynek az volt a címe: „Rock and roll, avagy a MÉMoSz-ban tegnap válldobás is volt.” Abban az időben ugyanis üldözték a rock and roll muzsikát, és mi beszámoltunk róla, hogy itt bizony rock and rolloznak ám javában, akárhány kidobó legény van elől, hátul összeáll a csapat, és ott még válldobás is előfordul. Ez után volt, hogy Tamás bácsi elfogott az utcán, és azt mondta: János, ügyes volt a cikked, de tudod, Mozart korában is üldözték ám a modern muzsikát, volt, hogy a Mozartét is.

Máskor a tanyavilágról írtam. Kimentem Hajdúvid határába, máig emlékszem rá, és ott bebizonyították nekem, hogy mekkora csoda történik náluk. Minden tanya mögött van egy gödör, onnan vették valamikor az anyagot a tanyaához. Abból épült az épület.

Albert Zs.: Vert falú házak.

Kiss J.: Igen. Most pedig, magyarázták a szocializmusban, mennek az emberek, befelé a faluba, mennek, ugye a modern világba. Más sem történik, mint hogy kihúzzák a házból azt a néhány gerendát, ami még használható, és a többi megy oda, ahonnan vétetett. Visszataraktják a tanyaépületet a gödörbe, a saját sírjába. Nagyon szép volt, nagyon is tetszett a dolog, megírtam. Mondta aztán erre Tamás bácsi, hogy szép, jó kis munka ez, nem vitás, csak azért azt ne felejtsük el János, hogy miért húzzák ki azokat a gerendákat a házakból. Kényszerítik az embereket, hogy elhagyják a tanyájukat. Maradnának azok! Ha lehetne! Ezt egyébként Mocsár Gábor is megerősítette utólag, hogy nagy marhaságokat írtál, fiam!

Híre kelt aztán, hogy a Csokonai-szobrot arrébb kell tenni. Arrébb is tették később. Ingoványos talajok vannak a Nagytemplom környékén, ahol a szobor áll, mocsár volt, itt pallókat raktak le valaha, hogy mozogni lehessen Debrecennek ezen a részén. Tudták ezt, akik a Csokonai szobrot megalapozták. Tamás bácsi magyarázta, hogy vigyázni kell ám, amikor a szoborhoz nyúlnak, mert súlyos, és sorolta, hogy az elődök hányféle réteget raktak a talpazatba. Mondom, legtöbbször az utcán, amikor véletlenül összeakadtunk, közölte velem ezeket az észrevételeit, kritikáit. Benne volt a közéletben alaposan.

Papp T.: Másik, hogy odafigyelt a fiatalokra. Például a velem szemben ülő Kiss Jánosról ő írt nekem egy szép napon, hogy az osztálytársad közöl az *Alföld*-ben. Novellákat. Ügyesek, de nem biztos, hogy novellista lesz belőle.

Kiss J.: Nem is lettem.

Papp T.: De odafigyelt, ezt én nagyon fontosnak tartottam. A másik, amit én külön megjegyeztem nála, hogy volt benne egy nagyon nagy belső erő, de mindig vissza tudta fogni magát. Tőle soha nem hallottam egy durva, kemény szót, sem a hétköznapi életben, sem az irodalomban, ezt ő valahogy csendesesen, szemrehányóan mondta, jobban fájt, mint hogyha odavágott volna hozzám egy széket. És azt észrevettem, hogy másokkal is ugyanígy viselkedik. Nem ront neki, hanem szép csendesesen aláássa.

Kiss J.: Ő bizony, mint az *Alföld* költészeti rovatának vezetője, kényszerült is gyakran, hogy visszaadjon verset.

Albert Zs.: Vissza lehet adni, de nem akárhogyan, nem mindegy, hogyan. Ne bántsa, ne sértse, inkább segítsen neki.

Papp T.: Ezt én is elmondhatom, nekem is van vagy harminc-negyven évnyi szerkesztői gyakorlatom. Nagyon nehéz a beérkező kéziratokkal foglalkozni. Egyrészt: még az is, ami jó, amit elfogadunk közlésre, nem biztos, hogy száz százalékgig jó. Meg kell beszélni a szerzővel, hogy esetleg itt vagy ott változtatni kellene. Többször volt vitám kezdő költőkkel, akiknek elmagyaráztam, hogy nyolcsoros versükben négy-öt nagyon jó verssor van, ez az, ami az irodalmat érdekli. Ha el akarsz helyezni az irodalomban egy kis téglát, akkor a gyengébb három sort kihagyod. Az irodalom nem törődik a te szerelmeddel. Ugyanakkor egy beküldött rossz versről vagy rossz írásról óriási kín megírni az elutasító levelet – gyakran egy fél délutánomat elvette, mert úgy kellett megfogalmazni, hogy megértse, mi a kifogás, de ugyanakkor ne legyen sértő. Legyen tiszta számára, hogy miért nem közöljük.

Kiss J.: Volt az *Alföld* körül jó néhány politikai botrány. Ezekben pedig helyállni nem lehetett könnyű dolog. Előfordult a hatvanas évek közepe táján, amikor a *Tiszatáj*nak is botránya volt, egyszerre az *Alföld*del.

Papp T.: Meg a *Jelenkornak* is, oda lementek busszal.

Kiss J.: Igen, megtörtént, hogy Veres Péter egynéhány írását, amit a budapesti folyóiratok visszaadtak, mert nem merték a közlést vállalni, Mocsár Gábor lehozta az *Alföld*ben. Megtette ezt másokkal is. Ebbe végül bele is bukott. Mocsár, aki amúgy is mindig keresztben volt a Hajdú-Bihar megyei hatalommal, párt első titkárral stb., egyszerűen ki lett rúgva. El is költözött utána Szegedre. Ebben a helyzetben pedig Mocsár Gábor mellett is állni, de azért helyileg talpon is maradni, igen kemény próbatétel volt. Megosztott az íróársadalom, azért Kiss Tamás, Boda Pista, Bényei Jóska és még néhányan voltak, akik próbálták a mocsári vonalat folytatni úgy, hogy azért ők maguk talpon maradhassanak.

Albert Zs.: Görömbei András a győri bencéseknél volt gimnazista, és aztán egyetemista viszont Debrecenben. Hogy került oda?

Görömbei A.: Én azért voltam győri bencés diák, mert édesapám 1956 miatt négy év börtönbüntetést kapott, és sehová nem vettek föl állami gimnáziumba.

Albert Zs.: Csak azért kérdeztem, mert maga bihari gyerek volt.

Görömbei A.: Polgári születésű vagyok, tehát én Debrecenhez voltam közel, és más gimnáziumokhoz lettem volna közel, de így kerültem el Győrbe, ott viszont kitűnő magyar tanárom volt, aki miatt mindenképpen magyar szakos szerettem volna lenni, és akkor már az amnesztia idején, jelentkezhettem a debreceni egyetemre. Így kerültem be egy olyan társaságba, amelyik életre szólóan meghatározta a szemléletemet, élményeimet.

Albert Zs.: Debrecenben akkor még éltek azok a hagyományos irodalmi társaságok, tehát a Csokonai Kör, Ady Társaság, Juhász Géza?

Görömbei A.: Ezek a társaságok már nem éltek, de az ezerkilencszázhatvanas-, -hetvenes-, -nyolcvanas években a kelet-magyarországi írócsoporthoz, az *Alföld* szerkesztőségével közösen, nagyon eleven irodalmi életet élt. Tehát szinte hetente találkoztunk a szerkesztőségben, és ott a találkozások egyik középpontja Kiss Tamás bácsi volt. Én csak így mondtam mindig, hogy Tamás bácsi. Harminchárom évvel volt idősebb nálam, többször mondta, hogy tegezzem vissza, de ezt nem tudtam megtenni, mint ahogyan ő is Móricz Zsigmondot mindig Zsiga bácsinak mondta előttünk, Németh Lászlót Laci bácsinak, pedig Németh László csak jó tíz évvel volt idősebb nála.

Tamás bácsi volt a társaság középpontja, mert nagyon színes élményei, emlékei voltak, és rendkívül érzékletesen tudta ezeket előadni. Az írócsoporthoz rendszeresen kötetvitákat is rendeztek, rendeztünk, megbeszéltük a helyi költők egy-egy kötetét, de Ratkó Józsefét is, aki közel lakott hozzánk, ezeken a kötetvitákon is mindig kiderült számomra, hogy Tamás bácsi mennyire szereti az irodalmat, s mennyire szereti a többi költőt is. Ezért

is szerették őt nagyon Buda Ferencék, nem véletlen, hogy Buda Ferenc búcsúztatta Tamás bácsit, amikor meghalt.

Albert Zs.: Engem Ratkó József egyik levele rendített meg igazán, aki nagy bizalommal fordul hozzá 1956 után, amikor őt Király Istvánék kirakták az egyetemről.

Görömbei A.: Tamás bácsi mindenkit segíteni próbált, vagy úgy, hogy ő maga segített, vagy keresett kapcsolatokat ahhoz, hogy segíteni tudjon.

Albert Zs.: Persze Ratkót a szegedi egyetemről távolították el.

Görömbei A.: Igen. Tamás bácsi az írócsoporthoz örökös titkára, majd elnöke volt, így minden írócsoporthoz ügyben illetékesnek is számított.

Albert Zs.: Egyébként a feleségét Lillának hívták. Ugye ez Debrecen és Csokonai. Az esszéket, *A fénix szárnya alatt*, az *Árkádiában éltünk* – hűség Debrecenhez. Ez meg a család szeretet, a diákok szeretete meghatározta az ő egyéniségét.

Buda F.: S még valami. A minőségnek az a határtalan tisztelete, ami befogadóvá tette őt, és türelmessé azok iránt is, akik másképpen tették a dolgukat, de igazi értéket hoztak létre.

Kiss A.: Hát szinte csak olyanok vannak, ezek szerint mint nevelő is nagyon jó lehetett, mert aki a költőtársaival, az nyilván a gyerekeivel is ilyen, ha látja a tehetségét bimbóznani. És az a fajta végtelen erős szeretet, ami belőle sugárzott, oda is gyűjtötte maga köré a tehetséget mutatókat.

Buda F.: Egy jelenet máig itt van bennem, soha nem felejttem el. Gimnazista voltam még, de mint kezdő tollforgatónak, megengedték, hogy eljárhatok az írócsoporthoz szerdai összejöveteleire, az Arany János utcába. Ahol néha még Danyi Gyula is megaludt. Amikor nem volt hajléka. Nos, egy alkalommal Kalász Laci barátunk – sajnos ő sincs már köztünk, zseniális költő volt, készen pattant ki az Isten homlokából, zseniális sem voltak –, szóval, egy alkalommal felolvasta frissiben megírott versét, a *Harminc hatyú tojást*. Az írócsoporthoz egyik jelese – azért nem mondom meg a nevét, mert ez a história nem vet rá jó fényt – értetlenül vihogott a versen. Laci, láttam utána, hervadozva távozott az összejövetel végeztével. Tamás bácsi odalépett mellé, rátette a jobb kezét Laci két vállára, s átölelte: – Ne búsulj Lacikám, úgyszólván nagy költő lesz belőled. Ez akkor elég vigasz volt Lacinak. S valóban nagy költő vált belőle.

Albert Zs.: Ilyen egyéniségek mindig kellene, például mesélik nyugatra szakadt írók, hogy milyen fontos volt nekik ott Cs. Szabó. Milyen fontos volt itt például Keresztury Dezső vagy Csorba Győző.

Buda F.: Vagy Kormos Pista.

Albert Zs.: És voltak ilyenek. Emberek, akikre lehetett támaszkodni.

Kiss A.: Intézmények helyett intézmények voltak.

Albert Zs.: Kiss Tamás is ilyen volt. Az nagyon jó volt, hogy ő szerkesztőségben is dolgozott. Az nektek nagyon sokat jelenthetett.

Kiss A.: És hát ő író volt, később is visszahívták, és tudom, hogy később is bírálta a fiatalokat, és nem úgy, hogy vállon veregette őket. Ezek az egymondatos gesztusok fontosak voltak, még a túlzásukban is, mert hát a fiatal embernek kell a biztatás. Viszont aki ún. zseniálissal fordult hozzá, azt szétszedte rendesen, tehát elemezve segítette a saját hangjához. Ez nagyon tisztességes dolog. És amikor a műbírálat egyre kevésbé működött, akkor az ember arra gondol, hogy hát igen, igen, a Kiss Tamások nagyon fontos emberek.

Albert Zs.: Nagyon érdekes, egyébként most jut eszembe például erről, hogy mondd, hogy sorról sorra elemezte, Rónay György is ezt csinálta. Az irodalom felszíne alatt voltak emberek, írók, akik tartották a fiatalokat, nem kritikusok, hanem az idősebb írók. Nem is tudom, talán Kiss Tamás írja valahol, valamelyik levelében, hogy írók tulajdonképpen író képes megbírálni. Költőt költő. Ez létezett is.

Buda F.: Ő a fiatalok alá tartotta a vállát.

Albert Zs.: Egyébként a rádió is tartotta az írókat, leginkább anyagi szempontból, és valamennyire lehetett is. Suba alatt történt az egymás megtartása.

Kiss A.: Vagy a Magyar Televízió, Ascher Gabriella például, akire mostanában nemigen szoktak emlékezni, nagyon kemény és erős, jó műsorokat szerkesztett az irodalom és az írók védelmében. Olykor tehát az intézményeken belül is mindenhol volt tisztességes ember, aki áldozott magából arra, hogy a dolgok jól menjenek. Merthogy felelősséget érzett értük.

Albert Zs.: Például Ratkó. Kiss Tamással mint tanítvány, nagy tisztelettel beszél.

Buda F.: Róla meg vele csak úgy lehetett. Mindent megengedett volna egyébként Tamás bácsi, de az embert egyszerűen nem vitte rá a lélek meg a határtalan tisztelet, hogy csak úgy komázzon vele.

Kiss A.: Az lefegyverző tisztelet volt, igen.

Buda F.: Mert te is érezted, hogy ő is tisztel téged, és ezt ki is fejezte szavakkal, gesztusokkal.

Albert Zs.: Egyébként erről jut eszembe Jékely Zoltán, aki, mikor riportot csináltam vele, azt mondja: no most akkor én csinálom magával. Ez kedvesség és az irodalom demokráciája, ő egy csoportba tartozott Kiss Tamással, a *Nyugat* harmadik nemzedéke, akikre lehetett támaszkodni. Az előbb említett Csorba Győző, Jékely, Rónay.

Kiss A.: Tedd hozzá, hogy ezek a csoportok közlekedtek is egymással.

Albert Zs.: Hasonló volt a gondolkodásuk, az ízlésük

Kiss A.: Az ízlés az egyik, a felfogással. A másik viszont mégis az, hogy egy hajón vagyunk. Azt akkor nagyon keményen betartottuk.

Albert Zs.: A *Nyugat* harmadik nemzedéke nektek atyailag istápolótok volt.

Buda F.: Nyugodtan fogalmazhatunk így.

Kiss A.: Így is volt. Nem csak arról van itt szó, hogy személyes találkozások. Az ember olvas, és a művek rengeteg mindent elmondanak alkotóikról. Annyit biztos, hogy itt irodalmárok, írók és költők működnek, s ez még a másféléket is fegyelmezi, mert valahogy a minőségnek, az emberi minőségnek, a költői minőségnek is van egy ilyen fegyelmező szerepe. Vigyázzba vágja magát az is, aki nagyon nem szereti, hogy legyen, *ami* ott a műben van, vagy *ahogy* van.

Buda F.: Így van. Hogy miért? Talán azért, mert ők soha nem voltak kakukkemberek: nem arra törekedtek, hogy a másik madár tojását kidobják a fészekből. Épüljön csak a fészek, és legyen benne sokféle tarka tojás.

Albert Zs.: Odafér a kakukké is.

Buda F.: De akkor ügyeljen magára.

Albert Zs.: Figyelemre méltó, hogy kikről és mit ír. Nagyon fontos neki Debrecen. Mint ahogy nektek is. Isten tudja, ilyen is volt meg olyan is.

Kiss A.: Jó volt onnan indulni.

Kiss A.: Én tulajdonképpen őróla mint emberről, nagyon keveset tudtam. Tehát a történetéről keveset. Arról, hogy hogyan él. És nem is kurkásztam, azt hiszem, ez így normális. De a versei azért mindent közölnek az emberrel, és utólag, ha visszánézek, összeáll valaki belőle, egy olyan ember, aki, mert sokáig él, elég sok tragédiát is végigél, és ebből ember módra keveredik ki, ember módra írja meg, végig felelős marad, és kiderül, hogy számára a legfontosabb a honosság, az otthon levés és a szabadság. Két ellentétes dolog. Talán a jóembsége is ebből adódik. Hogy nem egyféle az, amit szeretne, és ez a szabadság ott mellette, hogy vágyik és sose adatik meg. Nincs az a költő, akinek igazán megadatik, mégis ez az, ami az embert sok jóra viszi. Van itt néhány olyan sor, ami igazán jellemzi őt: „*Ívódtunk lápról, érről, hajtottunk vadgyökérről.*” „*Ha kötöttek, oldódtunk, / kristályként lera-*

kódtunk. / Anya a kő alattunk. / Vagyunk, mert megmaradtunk.” – Hát írjon valaki jobbat nála! A szerelemről is. Nagyon szemérmesen, de az is ilyen tragikus, szép valami, a *Prelúdium* című verséből a megrendítő sorok: „*Felöltözöd a kék eget, / ragyognak szőke combjaid, / s akár a rózsák feslenek / melleden illatos sebek.* – Tessék ennél különbet írni.

Albert Zs.: Most elővettem ezt a kötetet – és ez nagyon gyakran előfordul ám! –, hogy amikor valaki meghal, akkor újjászületik. Lehet, hogy aki nagyon az élen volt, azt elfelejtik, de akit úgy hátrább szorítottak, az elkezd jobban fényleni. Most én így voltam Kiss Tamás verseivel. Ahogy mondod: írjon valaki jobbat. Talán hagyományosabb volt, mint amit az ember akkor örömmel fogadott. És lehetséges, hogy ez jobban megmarad – Weöres Sándor mondjuk, izgalmasabb volt. Különösen abban a közegben majd megbolondult az ember, amikor azt hallotta, hogy: „*Hová repültök háromélű kardok.*”

Buda F.: Ez a megőrző jellegű költészet önmagát is tovább megőrzi.

Kiss A.: Azt hiszem, hogy az idő sok bajt is csinál, meg néha igazságtalan is, de minden helyrerázódik hosszú távon. Idővel úgysis kiderül, hogy ki az, akit fölvesznek és elolvasnak, akár úgy, hogy véletlenül esik valakinek a szeme elé néhány sor, ami kíváncsivá teszi, és fölfedezi magának az egészet. Ez mindig is így volt. De ahogy élőket rangsorolunk, kitüntetünk és negligálunk, sajnos gyakran költészetben kívüli gesztus.

Buda F.: Hadd jöjjenek elő én is egy Kiss Tamás-verssel, ez fiatalkori vers, nemcsak azért szeretném elolvasni, mert kurtácska, hanem azért is, mert a maga kurtaságában tökéletes, azt bizonyítja, hogy ő is kész költő volt már akkor, továbbá ez volt az első vers, amit az ő szájából hallottam. A címe is az, hogy *Vers. „Verset írok, magam vigasztalom / van egy pipám, s nincs íróasztalom. / Nincs koszorúm, mert nincsen érdmem / Verset írok, csak itt, a térdemen.!”*

Kiss A.: Igen... és a szabadságát is megtalálta, pontosabban: a szabadságot. És az a tenger, ami mellett megtalálta a szabadságot. És úgy jön az ő költészetébe, a kertje mellé, olyan természetesen, ahogy ő élt. Ugyanazon a természetes, egyszerű hangon, Várnáról. „*Álmomban még körüllocsol a tenger, / az utcák mélyén a hajók megállnak, / ép uszonyán belopózik a reggel, / kéményeken sirályok kiabálnak. /”* Süt belőle a szabadság. Ahogy a kertbe zárt, boldog otthonosságból is.

Albert Zs.: „*Debrecen, Ó-kikötő*” – írja Gulyás Pál, ő pedig leírja ezt a gondolatot:

Alkony a Száraz-tenger partján

...

*Ülök Debrecenben a csendben,
a Száraz-tenger sós partján,
néhány szál perjefű zizeg
mellettem a mart szikpadkán:
cickafark, üröm és pár apró
gyomfű, mézpázsit-pamacs;
társulunk. Bizony nem locsolja
már délibáb a talpamat.*

Buda F.: Szépen példázza, hogy ez igazi költészet: néven nevezi azokat a füveket meg gyomokat: perje, mézpázsit, cickafark, üröm.

Kiss A.: Hát ismeri a maga világát.

Görömbei A.: Igen jó kapcsolatai voltak Tamás bácsinak az előtte járó nemzedék íróival, Németh Lászlóval, Illyés Gyulával, Szabó Lőrincsel, az ő műveiknek az *Alföld*beni megjelenését is Tamás bácsi tervezte, segítette, de nagyon jó kapcsolata volt a saját nemzedék-társaival, Weöres Sándorral, Takáts Gyulával, Jékely Zoltánnal, Szabó Magdával, és ezeket a kapcsolatokat is mindig nagy szeretettel ápolta. Látszik ebből a leveleskönyvből is, hogy

mindig segít, mindig szeretettel reagál, mindig törődik másokkal. S hogy így volt ez a fiatalok esetében is. Nagyon megbecsülték őt a fiatalok.

Albert Zs.: A *Nyugat* harmadik nemzedékének írói ezek, ő is az, mindegyik sokkal fényesebben látszott a magyar irodalom egén, mint ő.

Görömbei A.: Nemzedéktársai sokkal jobban kibontakoztak költőként, mint ő, de Kiss Tamás költészete is értékes színfolt, különösen kései költészetének önironikus, kissé mosolygós hangvétele nagyon megragadó, ahol önmagáról is írja, hogy ő egy nagy nemzedékben mindig csak a satöbbi, másrészt pedig a száraz tenger partján érzi magát Debrecenben, jöllehet Debrecen ő nagyon szerette, mégis Bolond Istókkal vonta magát párhuzamba. Egész életművében a debreceni hagyománynak nagyon nagy szerepe van.

Pályája azonban nagyon nehezen alakult, hiszen elmúlt harmincéves, amikor megjelent az első kötete, közösen egy költőtársával, majd hamarosan követte azt a második kötet 1938-ban, de utána csak jó tizenhét esztendő után jelenhetett meg újabb könyve, tehát szinte kettőtörni látszott a pályája. Amikor aztán tizenhét év múlva megjelent a következő kötete, akkor már rendszeresen publikálhatott, tehát a hatvanas éveknél a korábbihoz, az ötvenes évek elejéhez viszonyított nyitódásában tudott ő igazán szerephez jutni, és akkor egyre jobban megbecsülték.

Esszéírónak is kiváló volt, éppen a nagy tájékozottsága, tudása miatt. Különösen látszik az ő szerénysége abban is, hogy nagyon sokat foglalkozott a másod-harmadvonalbeli írókkal is, különösen a debreceni illetékességűekkel. De hát az igazi nagy témái Csokonai Vitéz Mihály és Móricz Zsigmond voltak, mind a kettejükről nagyon szép könyvet írt.

És Tamás bácsi világához nagyon erősen hozzátartozott a református kollégium, a Debreceni Református Kollégium, annak teljes hagyományvilága, és nagyon szerette a Hortobágyot. A kollégiumról és a Hortobágyról egyaránt színes képeskönyvet írt gyermekek számára, nagy célja volt továbbadni ezeknek az értékeknek a szeretetét.

Papp T.: Kiss Tamás művei között meg kell említeni a fiát, Kobzos Kiss Tamást, akit én gyerekkorától követtem, mert Tomi bácsival mindig szóba került, hogy mi van a családdal, hogy van, és nagy gondban volt, hogy a fia hogy tud érvényesülni. Amikor elkezdett zenélni, nagyon tetszett neki, de nagyon izgult, hogyan fog ebből megélni. Aztán a fiával is fölvettem a kapcsolatot, amikor Párizsban járt mindig felkeresett, volt úgy, hogy kiségtettem, mert valami nem úgy jött ki neki, ahogy szerette volna, és Tomi bácsi ezt is nagyon számon tartotta. – A fiam mondta, hogy segítettél neki!

Van egy fényképem, amelyiken Kiss Tamás látható Nemes Nagy Ágnessel, Lengyel Balázssal...

Albert Zs.: A *Nyugat* negyedik nemzedéke.

Papp T.: Igen, a kimenő nemzedék, mert ők már csak olvasták a *Nyugatot*, nem dolgoztak bele. Kiss Tamásnak azokkal is jó kapcsolata volt, és érzésem szerint Takáts Gyula volt a legjobb irodalmi barátja. Weöres Sándorral voltak bizonyos problémái, olyan értelemben, hogy Weöres Sándort nagyon szerette, de egy kicsit megfoghatatlannak tartotta.

Albert Zs.: Az is volt.

Papp T.: Én is ismertem, tényleg az volt, de azért ő úgy érezte, hogy ők hárman összetartoznak nagyon. Takáts Gyula, Weöres Sándor és ő. A tizenhármak, mint Gombos Gyulától hallottam, Tatay Sándor, nem tudom, mikor született, de ő is olyantájt.

Albert Zs.: Velük együtt volt ő.

Papp T.: Velük együtt volt igazán jóban.

Kiss J.: Prózairókkal is jó kapcsolata volt.

Papp T.: S ugyanakkor az az érdekes, hogy ők, Takáts Gyula nem, de Tatay inkább, a népi irodalom hangvételeit testesítették meg, Tamás bácsinál ilyesmi nem volt. Ő mindig nyugatos maradt, nagyon intellektuális városi mester.

Albert Zs.: Mindegyiknek megvolt az egyénisége, talán ő a leginkább klasszikus, a klasszikus formákat leginkább ő művelte.

Kiss J.: Emlékszem, hogy valamikor a hatvanas évek elején Szabó Pál meg a felesége Debrecenbe jöttek, majd valamelyik nyírségi faluban volt író-olvasó találkozó. Eljött oda Kiss Tamás is, és tapasztalhattam, hogy milyen jó kapcsolata volt Pali bácsival például. Jó baráti viszonynak láttam ezt, de hasonlókat mondhatnék Veres Péterről is. Láttam őket egy rendezvényen beszélgetni. Az egyik Biharugra, a másik Balmazújváros, és Kisújszállás is ebben a térségben van.

Papp T.: Ebben az időben nagyon nyomták a költőket, hogy írjanak vonalas verseket. Akkori ismereteim szerint Debrecenben két ember volt, aki állandóan szalalozott ezek között a kötelező dolgok között, az egyik Kiss Tamás, aki tudatosan meg okosan táncolt, a másik Boda István. Bodát emlékszem úgy ismertük meg, hogy ez az a költő, aki csak szerelmes verseket ír. Remek ötlet volt kikerülni a kötelező „egyházi” szöveget. Én nem tartom megbicsaklásnak Tamás bácsi *Kuli* című versét, amit az *Építünk* második számában közölt, 1950 őszén. Nagyon ügyesen, ő a szegénységre, a nyomorra hegyezte ki a mondánivalóját, és a problémát Kínába teszi. Meglepő, utólag meglep, hogy Kéry László és Kiss Tamás nem voltak jóban. Nem látszott rajtuk, hogy haragban lettek volna, de mint két idegen, vagy két seprűnyél, elmentek egymás mellett. Két önálló egyéniség: Kiss Tamás debreceni református pap-költő. Kéry László a *Magyarság* című lapnak volt a főszerkesztője Budapesten, és 1947-ben egy Lukács-cikk nyomán úgy kirúgták, hogy a lába se érte a földet. Számúzták Debrecenbe. Ezt mi nem tudtuk, bár Kéry osztályfőnökünk volt.

Kiss J.: Osztályfőnökünk volt, az indulásnál.

Papp T.: Angolt is és magyart is tanított.

Kiss J.: Nekünk magyart tanított hivatalosan.

Papp T.: Egy darabig igen. Az igazság az, hogy mi csak azt tudtuk róla, hogy egy nagyon okos úr, aki az összes többi tanár közül azzal válik ki, hogy szigorúan úriasan öltözik, és úgy is viselkedik. Ő nem mondta, hogy elvtársak. Belépett az osztályba és azt mondta: uraim!

Albert Zs.: Jártam nála többször Debrecenben, mindig olyan csöndes volt, egy kicsit méltóságteljes, egy Weöres Sándornak, Jékelynek, akár Csorba Győzőnek – akik ugyanez a társaság –, Takáts Gyulának, nemcsak a versei voltak avantgárdok, hanem a viselkedésük is szabadabb volt, mintha valami lekötötte, megkötötte volna Kiss Tamást. Talán a gyerekkori emlékek, vagy így született, hát nem tudom.

Görömbei A.: Bizonyos értelemben az is nyilván visszafogta, hogy ő pap is volt, református teológiát végzett, kezdetben papként is szolgálatot teljesített, másrészt pedig visszafoghatta őt az is, hogy egész életében tanárként működött, és ez a tanári fegyelmezettség is jellemezte. Én voltam benn az óráin is, a Kossuth Gyakorló Gimnáziumban volt ő is vezető tanár. Balla Gyula és Nagy János voltak kiváló kortársai, tanártársai. Tamás bácsiból ott is a versek szeretete, az irodalom szeretete sugárzott, de valóban visszafogott személyiség volt, a visszafogottságot, mint említettem, kései költészetében az önirónia tudta aztán színezní. Tamás bácsi nagyon mély ember volt, és nagyon nagy kultúra birtokosa. Mindig csodáltuk a műveltségét, csodáltuk azt, hogy mennyire ismeri másoknak a munkáit. Csokonairól úgy írt nagyon szép regényt, hogy közben a tizenharmadik század végének, tizenkilencedik század elejének egész kultúráját elevenen megmutatta.

Albert Zs.: Egyébként műfordítóként is működött.

Görömbei A.: Műfordításaiban, esszéiben valóban megmutatkozik ez a széles körű műveltség. Különösen Debrecen múltját kutatta nagy szenvedéllyel, mert meggyőződése volt, hogy a nagy kultúrához hagyomány kell, a nagy kultúra mindig messziről jön, és ezáltal válik tartóssá. Írta is az egyik versében, hogy ő annyira megőríz mindent, hogy már ő is megőrzendővé válik. Tehát az őriző egy idő után olyan értékek birtokosa, amelyek

maguk is megőrzésre tarthatnak igényt. Ebben bízott is, hogy ha nem ünneplik, nem kerül is az élvonalba, de abban bízott, hogy az értékei mégis igazi magyar értékek, kulturális értékek, maradandóak.

Albert Zs.: Ez így is van, ezért szerette Oláh Gábort, és nagyon szép verse van Gulyás Pál stílusában.

Görömbei A.: Tamás bácsi Gulyás Pál életművének is nagyon alapos ismerője volt, Oláh Gáborénak is, de valóban, Mata Jánostól kezdve mindenkit kutatott, figyelt, Debrecenben is, a debreceni múltban is. Meghívták Tamás bácsit az egyetemisták a kollégiumukba egy estére, sok író-olvasó találkozó volt a hetvenes-nyolcvanas években, én vezettem be az estjét, és megragadt engem az, hogy az egyik hallgató azt kérdezte tőle, hogy miért ír verset? Tamás bácsi azt mondta, hogy például azért, hogyha valami sérelem éri a világot, akkor azzal segít. Például most kivágtak egy nagyon szép fát, amelyet nagyon szeretett, írt róla egy verset, hogy ez a fa örökké éljen. Ez volt Tamás bácsi, versekben próbálta megőrizni azt, amit másképp nem tudott.

1956 októberében Szigligeten volt Németh Lászlóval együtt. Nagyon színesen mesélte el, hogy Németh László mennyire félt az Esterházy-kastélyban, azt magyarázta Németh László, hogy mekkora szűgyen lenne, ha az elégedetlen emberek itt vernék meg őket, egy Esterházy-kastélyban, magyar írókat. Ezt Tamás bácsi elmesélte rendkívül színesen, és később majd ez egyik esszéjében újra láthattuk. Tehát az élet és irodalom összekapcsolása is jellemezte őt.

Nagyon sok kellemetlen élmény is érte Tamás bácsit, hiszen örökké gyanakodtak rá, mert nem volt jó káder a református papi múlttal. Nagyon-nagyon megszenvedte Erdély elvesztését, újravesztését, a romániai magyarság Romániához csatolását a II. világháborút lezáró békeszerződések idején is. Ő Nagyváradon is tanított, és onnan menekült vissza Debrecenbe. Nagyon sokat mesélt irodalmi élményeiről, nagyon sok Sinka-verset tudott, nagyon szerette Sinka István költészetét is. Meg Weöres Sándorét is. Tehát ez a nyitottság is jellemezte őt.

Papp T.: Én úgy kerültem újra kapcsolatba vele, hogy miután a *Magyar Műhely* Weöres Sándor különszáma 63–64-ben megjelent, mi a folyóiratokat elküldtük minden magyarországi (minden?) – sok magyarországi írónak, költőnek. Be is jött belőle jó néhány példány. Többek között Kiss Tamásnak is küldtünk, nemcsak ezt a számot, már az előzőeket is. Utána kaptam tőle egy levelet, melyben melegen gratulált, hogy milyen jó a szám, és óvatossan feltételezte, hogy én vagyok az a P. T., aki a Fazekas Mihály Gimnáziumba járt.

Újra összejöttünk és leveleztünk egy darabig, mígnem aztán 1965-ben egy Rosenberg Ervin nevű volt fazekasos osztálytársammal, akiből Párizsban bankár lett, s aki szintén tanítványa volt Kiss Tamásnak, megbeszéltük, hogy meghívjuk Tomi bácsit Párizsba. Meg is hívtuk, az öregnek (hát „öreg”? ötvenkét-ötvenhárom éves volt) nagyon tetszett az ötlet. Miután elfogadta, jól felkészültünk arra, hogy majd idevisszük, odavisszük. Lakásként szolgált neki Párizsban a *Magyar Műhely* szerkesztőségi szobája, amelyiket abban az időben a Párizsba járó íróknak, költőknek odaadtunk két-három hétre ingyen. Kimentünk eléje a Gare de l'Est-re, reggel érkezett, emlékszem, nagyon élesen vágta a napsugarak, tiszta volt az ég. Ahogy kiértünk Tomi bácsival a Gare de l'Est-ről, körülnézett, megszólalt, hogy: ugye abban a második házban lakott Victor Hugo? Ekkor meg ekkor. Úgy felkészült az útra, hogy teljesen puffá voltunk, hogy fogjuk mi őt vezetni? Ő lesz a mi vezetőnk! Ez volt az első nagy meglepetés, a másik, ami nagyon érdekes volt, hogy azonnal megcsapta a modernség. Elég speciálisan. Ő a modernséghez valamilyen geometrikus alakzatokat társított. Például azt írja, hogy: „*Levélzöld változatos sokszöge vonalak enyhén egymásba nyúló legyezői boulevardok folyama.*” tehát a vonalak egymás mellett. Vagy azt mondja, hogy „*Ti körök, terek, tengelyek, átlók.*”

Albert Zs.: *Kassák.*

Papp T.: Igen. „Úgy nézlek, akár a gyerekkor rétjeit, mikor az első fűvön rózsaszín csikók heverésztek a napban pümkösd havában. Úgy elhallgatom mily nesztelenül, remegőn hullatják otthon, kertjeink mélyén virágjukat az almafaágak.” Gyönyörűen.

Albert Zs.: Ezt Párizsban.

Papp T.: Ezt Párizsban, vagy közvetlenül Párizs után. A másik, ami meglepett, több verset írt Párizsról, Párizsban, az egyiknek az a címe: *Jó reggelt Párizs!* A másiknak: *A Cité, a Szűz oltára*, és az is érdekes, párizsi verseit mind úgy kezdi, hogy először letesz egy téglát. Valamit, ami nagyon pontos, és változhatatlan. Például úgy nyitja az egyik versét, hogy „Pontosan nyolc óra tizenöt perckor fut be az expressz / a Gare de l'Est-re.” Vagy: „A szőke Szajna öt hid alatt fut el.” Ezek mind ilyen nagyon konkrét dolgok. „A Notre-Dame-ban egy oltár alatt.” „Ez itt a tér.” Ezeket kezdi aztán kibontani. De mindig leteszi előbb azt a téglát, ahonnan elindulunk, ahonnan rácsodálkozunk a világra.

Egyszer elhatároztuk Rosenberg Ervinnel, hogy este elvisszük Tamás bácsit a Pigallerára is. Hát Istenem, ötvenegynéhány éves korában még egy református tiszteletes úr is megengedhet ennyit magának. Jött, nagyon élvezte, nézegette a színes kirakatokat, egyik kávéháznak nyitva volt az ajtaja, igen nagy mellű hölgyek ültek bent a pultnál, kikivenkifelve, meglehetősen csinosan, elegánsan. Tomi bácsi nézte őket, húztuk, hogy megyünk tovább, de ő még egy kicsit nézi őket. Azt mondja, hogy menjünk be! – Ide nem megyünk be, Tomi bácsi. – Hát miért nem megyünk be? – Mert olyan kávéházba, ahol fiúk ülnek az asztalnál, oda nem megyünk. – Összeomlott az öreg, transzvesztiták voltak mind. De aztán megköszönte, hogy ilyen helyet is mutattunk neki, mert nem is tudta elképzelni, hogy ilyen létezik.

Számomra rendületlenül nagy talány, hogy Kiss Tamás és Kéry nem kerültek közelebb egymáshoz. Kéry a budapesti *Magyarság* című lap szerkesztője volt, olyan emberek írtak a lapba, akik Kiss Tamásnak is közeli ismerősei voltak: Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán stb. Két ilyen nagy ember, hidegen egymás mellett, annak idején, aztán Kiss Tamás nőttön-nőtt, amint térben és időben távolodik, a másikkal viszont ez fordítva történt.

Albert Zs.: Akkor lehet, hogy ezért nem.

Papp T.: Lehet, hogy megérezte.

Kiss J.: Más típusú ember volt.

Papp T.: Ugyanakkor Kormos Pista mesélte nekem, hogy mikor Kéry László száműzésben volt Debrecenben, ő jóban volt vele, Kéry meg valamelyik ismerőse karácsonyra meghívta Pistát Debrecenbe, hogy töltsék együtt az ünnepeket. Mindenki vitt valami hülyéskedő karácsonyi ajándékot. Kéry az *Animal Farm*-ból lefordított egy bizonyos menyiséget, és azzal ajándékozta meg a társaság tagjait, amit még az este saját szórakozásukra eljátszottak. Persze, zárt ajtók és ablakok mögött. Ez pedig 1950 karácsonyán történt.

Kiss A.: Debrecen is kétféle azért.

Buda F.: És azért az a másik fajta Debrecen a súlyosabbik.

Kiss A.: Mindenhol a másik fajta a súlyosabb, de az értelmiség ott nagyon erősen tartotta magát. És nem csak a humán értelmiség tartott össze. A debreceniségnek az volt a hihetetlen előnye, hogy a vegyésztől az újságíróig, a teológustól a költőig, képzőművészig, mindenki együtt volt, és boldogan voltak együtt, mert az otthonosságot ez adta számukra. A szellemi otthonosságot.

Albert Zs.: Egyébként a korábbi Debrecenben nagy, komoly kulturális irodalmi, zenei élet volt. Legalább olyan, mint később Pécsen, ha nem jobb. Ebbe is tartozott Kiss Tamás, az aztán valahogy elhalkult. Hát nyilván azt is megszüntette a diktatúra. Én magam, gondolom, szívesebben mentem Pécsre, mint Debrecenbe.

Kiss A.: Mindenki így volt ezzel.

Buda F.: Még a debreceniek is.

Kiss A.: Indulni azonban onnan nagyon jó, indulni, az a város nagy röptető, de lehet, hogy a szárnyat le is vágja. Könnyen lehet, hogy az ő közérzetére is hatott.

Albert Zs.: Olyan elégikus volt, lehet, hogy természeténél fogva, de a megjelenése is, a hangja, sugározta a jóságot, az emberséget, poézist.

Kiss A.: De ez megszenvedett dolog volt! És nagyon mélyről került elő, ott a ledöngölt ház, meg a betemetett kút, minden, amikor már a madarakhoz fohászkodik, mert nincs mit tenni, és megvannak, de nincs aki vállalja. Ezzel záródik voltaképpen ez a történet, – hát istenem, de ismerős! Még az sincs, hogy ne haragudj.

Buda F.: Még a szabadságszeretetére hadd mondjak el egy apróságot. Tőle hallottuk, diákok annak idején először elénekelni franciául a Marseillaise-t. Történelemórán. Egy kukkot sem értettünk belőle, de többet ért, mint hat előadás. Igazában neki köszönhetem elsősorban, hogy költő lett belőlem, nyilván anyámnak is, meg apámnak, ám utánuk rögtön Kiss Tamás következik, mert ő olyan szeretettel foglalkozott az én roppant zsenge első verseimmel, érdemükön fölül, és a legelső, legfontosabb szakmai tanácsot tőle hallottam, illetve olvastam, mert le is írta nekem, holott nap mint nap találkoztunk, de elküldte levélben a verseimről írott véleményét: úgy kell megírni a verset, hogy egy fölösleges szó se maradjon benne. Ehhez igyekszem is tartani magamat, eladdig, hogy egy fölösleges verset sem. Azt hiszem, hogy ő is ehhez tartotta magát. Sőt, egészen biztos. Nincs gyomlálni való azokban a versekben. Tiszta, nemes növények.

Albert Zs.: Te is küldted neki a verseidet az *Alföldbe*?

Kiss A.: Nem, ez egy nagyon cifra történet, nem hozzá kapcsolódik. Nekem egy orvos barátnőm, dr. Gombos Katalin titokban adta oda Pákozdy Ferencnek. Én nem is tudtam róla. Csak aztán kaptam a levelet, hogy megjelenik ekkor meg ekkor. És nagy lelkesedéssel fogadták, és ez a fajta reveláció ha nem lett volna akkor, sokkal nehezebb később. Nem olyan volt, amit általában akkor írtak. Én tulajdonképpen orvos barátnőmnek akartam megírni, hogy milyen az, mikor egy ember kiszakad az orvosi egyetemről, egy pályát abbahagy, és keresi a helyét, hogy mire való mégis a világban, s meg sem áll a Hortobágyig. Kifutottam a legeldugottabb helyre, és ott a nagy tücsök ordításban, és abban a nagy tágasságban kezdtem el újra írni. Egészen másféle módon, mint ahogy a zsengéket. Neki akartam megköszönni gyógyulásom, ki látta rajtam, hogy bajban vagyok, kimerültem, de azt is, hogy elbírok a bajjal magam is. És leírtam, hogy hogyan gyógyul a lélek. Most képzelj el egy ilyen írást! Ez tartalmában is furcsa, de formájában végleg furcsa volt, mert nem tűrte a fegyelmezettséget. Egy nagy átváltozásról van szó. És ő meglátta benne, ő, az orvos, a pszichiáter, a művet. És a maga szokott kedvességével, gyöngéd erőszakosságával lépett fel, tudta, hogy én nem vinném el az *Alföldhöz* ezt az írást. Tartottam az íróvá levéstől is, de aztán valahogy magától elindult a pályám.

Albert Zs.: És Kiss Tamás?

Kiss A.: Ő volt az *Alföld* egyik szerkesztője Vásárhelyi Pákozdy Ferenc, az én atyai barátom mellett. Együtt szedték össze a verseket, bírálták meg és rakták össze a lapot, Mocsár Gábor keze alatt. Nagy hármas volt.

Albert Zs.: Mocsár Gábor is?

Kiss A.: Bizony. Nagyon bátor valaki volt, olyan baloldali valaki, akit a baloldalról támadtak legtöbbször. Mindenki valahogyan ötvenhatos érintett volt a társaságban, nagyja, kicsije, mindenki, erről nem beszéltünk, de valahogy mindenki érezte a másikon, hogy túl van már ilyen-olyan dolgokon, és Mocsár Gábor tartotta fölöttünk a tetőt.

Albert Zs.: Ez nagyon érdekes, itt, az irodalmi osztályon is volt egy baloldali ember, aki tartotta.

Kiss A.: Nem ritka. Nem is lehetett más oldali, ugyanis akkor nem lett volna ott.

Albert Zs.: Védett.

Kiss A.: Igen. Hisz a tehetség is ott van mögötte, valami erős emberi minőség van mögötte.

Buda F.: No meg hát az igazi baloldaliság, ne felejtjük el, az elnyomottakért, a gyöngékért, hátrányba szorítottakért emel szót. És ő ilyennek született. Nyírbátorfalván anyakönyvezték.

Kiss A.: Emlékszem, a debreceni kulturális napok egyikén, a lengyel szolidaritás idején, kiállt a mikrofonhoz, és csak ennyit mondott: Ha én még egyszer lapot indítanék, akkor az lenne a neve, hogy Szolidaritás. Helyére ment és leült. Állt a kés a levegőben. Nagyon bátor valaki volt. És még valami: azt hiszem, hogy ez a felosztás, hogy bal meg jobb, nem is életképes. Számomra legalábbis nem. És párthoz sem tartoznék, és azt hiszem, az itt szívből emlegetett Kiss Tamás úgyszintén nem. Mert az ember több ennél, ráadásul más-másféle, és ő is így válogatott közülünk. Gondolom. Sok bajtól szabadulna meg ez az ország is, ha a maga egészében látná a dolgokat.

Buda F.: Nagyon ritka dolog, hogy valaki egész arcát, emberi valóját úgy megőrizze kilencven éven keresztül, ahogy Kiss Tamás megőrizte. Olyan volt kezdetől fogva, mint amilyennek megismertem, fél évszázadon keresztül. Kicsit ráncosabb lett a bőre, kicsit a szeme is homályosabb lett, de se meg nem pohosodott, mint sok öregember, sem a csontjára le nem száradt, szóval, valahogy olyan egymetszésű személyiség maradt.

Kiss A.: És nem kellett mentetegetnie.

Buda F.: Nem volt miért.

Kiss A.: Pedig hát mindenféle érák változtak.

Buda F.: Volt benne töredelem. De csak egyvalaki iránt.

Kiss A.: Akinek a végtelen tenyerében végül is ő elszaladt. Megfutott. Igen.

Albert Zs.: Én azt gondolom, persze, sokat jelentett az, hogy jó családja volt. Gyönyörű, hozzá illő felesége, Kobzos Kiss Tamás, a fia, lánya, vállalta ezt a kööttséget is.

Buda F.: Az én első mentorom Tamás bácsi volt. Ádám fiam, amikor ő is ráadta a fejét, és jobb meg bal karját a kobozra, Kobzos Kiss Tamást kereste fel, akit viszont én kereszteltem el Kobzos Kiss Tamásnak. És hátha még nincsen vége a sornak, Tamás bácsi mindannyiszor nagy örömmel, büszkeséggel emlegette Eszter nevű unokáját, Tamásnak a kislányát, aki japán szakos, s aki gyönyörű haikukat fordít magyarra. Egy ilyen pátriárkaélet nem is szakadhat meg, folytatása van, mint Ábraháménak.

Görömbei A.: Azt gondolom, hogy Debrecen hagyományaihoz, értékeihez szervesen hozzátartozik. Az is nagyon kedves volt, hogy év végén az írócsoportban mindig összejöttünk, egy koccintásra, és ekkor köszöntöttük mindig Tamás bácsit is Tamás-napon. Akkor Lilla néni hatalmas mennyiségű pogácsát sütött erre az alkalomra, és már mindenki várta, hogy megjelennek Tamás bácsiék, és a finom pogácsa eszegetése közben anekdotáztunk, beszélgettünk.

Ő mutatta be nekünk nagyon szeretett fiát, Kobzos Kiss Tamást is, aki azóta is nagy szeretettel ápolja édesapja emlékét és művészetét, tovább élteni azzal is, hogy az ő verseit is éneklie, továbbadja másoknak. Emléketest is tartottunk már Tamás bácsiról, és a fia ott is főszereplő volt. Ez a családi összetartozás nagyon szép volt. Lánya is, fia is ott volt köztünk, ismertük, ismerjük, szeretjük őket.